

НОВІ ЗНАХІДКИ КЛЕЙМ ДОБИ РУСИ З ПОЛТАВИ

УДК 903.23'15.02(477.53)"653"

DOI: 10.18523/3083-7537.2025.1.16-23

Данило Запара,

магістрант

<https://orcid.org/0009-0006-0450-7150>

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

У статті розглянуто нові знахідки гончарних клейм, виявлені під час археологічних досліджень 2020 р. в Полтаві. Проаналізовано зображення клейм, характерних для гончарного виробництва давньоруського періоду. Наведено їхню класифікацію на основі матеріалів, знайдених на території літописного міста Лтава, та визначено типологічну належність нових знахідок.

Ключові слова: Русь, гончарні клейма, класифікація, Полтава, Дніпровське Лівобережжя.

Археологічні дослідження останніх десятиліть у місті Полтава доповнили загальну картину цього регіону та розширили джерельну базу для вивчення гончарного ремесла на території міста й ширшого регіону Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Однією з цікавих категорій знахідок давньоруської доби, що належать до побутової культури, є гончарний посуд, на якому особливу увагу привертають рельєфні знаки на денцях посудин — так звані клейма. Їхня поява припадає на IX ст., що

пов'язано з використанням ручного гончарного круга, у центрі якого встановлювали знімну підставку з вирізаним на ній клеймом. У процесі виготовлення посудини глина заповнювала форму і залишала на виході випуклий малюнок (Гупало 2001, с. 30). Нижня межа нанесення клейм на посуд починається з використання гончарями ручного гончарного круга. У процесі формування горщика застосовували знімну підставку з вирізаним на ній клеймом. Верхня межа позначається поступовим

© Данило Запара, 2025

зникненням традиції наносити клейма, за якою денце зрізали ниткою, що пояснюється появою швидкого ротацийного гончарного круга (Терський 2006, с. 141; Троцька 2001, с. 74).

У червні — травні 2020 р. Полтавська археологічна експедиція ДП НДЦ «Охоронної археологічної служби України» Інституту археології НАН України під керівництвом Юрія Пуголова здійснила археологічні дослідження в історичному центрі міста Полтави на проспекті Першотравневому, 15а. Ділянка, на якій проводили дослідження, розміщувалася на краю схилу правого берега струмка Лтава, яка протікала по Мазурівському яру (права притока ріки Ворскла), поряд із Миколаївською гіркою. Це дещо понижений виступ плато правого корінного берега Ворскли, обмежена ярами — відгалуженнями Мазурівського яру (долиною струмка) та неглибоким Миколаївським яром. Матеріали доби середньовіччя, що були знайдені під час археологічних досліджень, репрезентовані житловими та господарськими комплексами часу літописних сіверян і Київської Русі. Загалом під час розкопок 2020 р. було виявлено 11 клеймованих фрагментів, що містять різноманітні зображення, які є типовими на багатьох пам'ятках давньоруського часу (Пшеничний 2014, с. 156). Клейма, знайдені в господарських ямах і житловій забудові, датують різними історичними періодами, а саме: пізнім етапом роменської культури X–XI ст.; добою Русі XII ст. та (одиночну знахідку) післямонгольським часом XIV ст. Знайдений на території Пол-

тави давньоруський посуд із клеймами належить до X–XIV ст. Їх виявлено переважно в невеликій кількості — близько 30 одиниць.

Гончарні клейма набули поширення на території Русі й були достатньо висвітлені в історіографії. Вперше увагу на них звернув у середині XIX ст. археолог К. П. Тишкевич, який зіставив клейма зі знаками на товарних пломбах із Дорогочина, приписуючи їм ятвязьке походження. Зображення на днищах посуду він пов'язував із язичницькою символікою, надаючи їм символічне та релігійне значення (Рыбаков 1948, с. 175). Особливо варті уваги клейма, семантика яких пов'язана із язичницькою солярно-аграрною символікою. Вони відображають давні традиції і вірування народів, їхній зв'язок із землею, сонцем і природними циклами. Символ сонця і вогню на клеймах міг відлякувати нечисту силу й надавати речам цілющих властивостей, а посуд, у яких зберігали і готували їжу, мав бути захищеним завдяки цим знакам (Горбаненко 2022, с. 39–40).

Першу спробу класифікації здійснив М. П. Кучера за матеріалами літописного Пліснеська (Кучера 1960), дещо розвинуту версію розробила В. Д. Гупало за матеріалами Прикарпаття і Західної Волині і М. О. Яготинська (Гупало 1985; Ягодинська 2000). Під час розкопок було накопичено більш-менш значну колекцію гончарних клейм на території літописного міста Лава. Попри наявність розроблених класифікацій у різних давньоруських містах, з'явилася потреба класифікувати їх на

матеріалах Полтави. Тому наявна колекція літописного міста дає змогу запропонувати свій досвід етимологізації, в основі якої лежать характерні спільні або різні зображувальні риси (хрест, коло, тризуб тощо) і досвід дослідників: Михайла Кучери і його систематизації клейм із літописного Плісеська та Віри Гупало і її систематизації із території Західної Волині та Прикарпаття.

Загальним принципом поділу клейм на типи і підтипи є визначення певних характерних спільних ознак. Таким чином виділено сім основних груп: А — хрест, основою якого є коло; Б — «колесоподібні» знаки; В — знаки у вигляді відтисків кіл; Г — клейма з чотирьох променевою свастикою; Д — зображення зірки; Е — зображення модифікованого тризубця; Є — кирилических літер. Ті клейма, які дійшли до нас фрагментарно або мають певні індивідуальні риси, було виділено в окрему групу — Ж. Представлена класифікація не претендує на завершеність. З огляду на регулярні охоронні дослідження, що проходять у Полтаві, ми безперечно будемо доповнювати і коректувати колекцію новими знахідками (табл. 1).

Відштовхуючись від розробленої таблиці, розглянемо поділ типів зображень на денцях за місцем проведення археологічних досліджень у 2020 р.¹ Саме в межах житлової забудови, яку датують пізнім етапом роменської культури кінця X–XI ст.,

¹ Користуючись нагодою, хочу висловити щиру вдячність Ю. О. Пуголку за можливість ознайомитися з неопублікованими матеріалами.

Таблиця 1. Гончарні клейма типу А–Ж за матеріалами з Полтави

Тип	Підтип	1	2	3	4	5
А	А1					
	А2					
	А3					
	А4					
	А5					
	Б	Б1				
Б	Б2					
	Б3					
	В	В1				
В	В2					
	Г	Г1				
Г	Г2					
	Д	Д1				
Д	Д2					
	Е					
Є						
Ж						

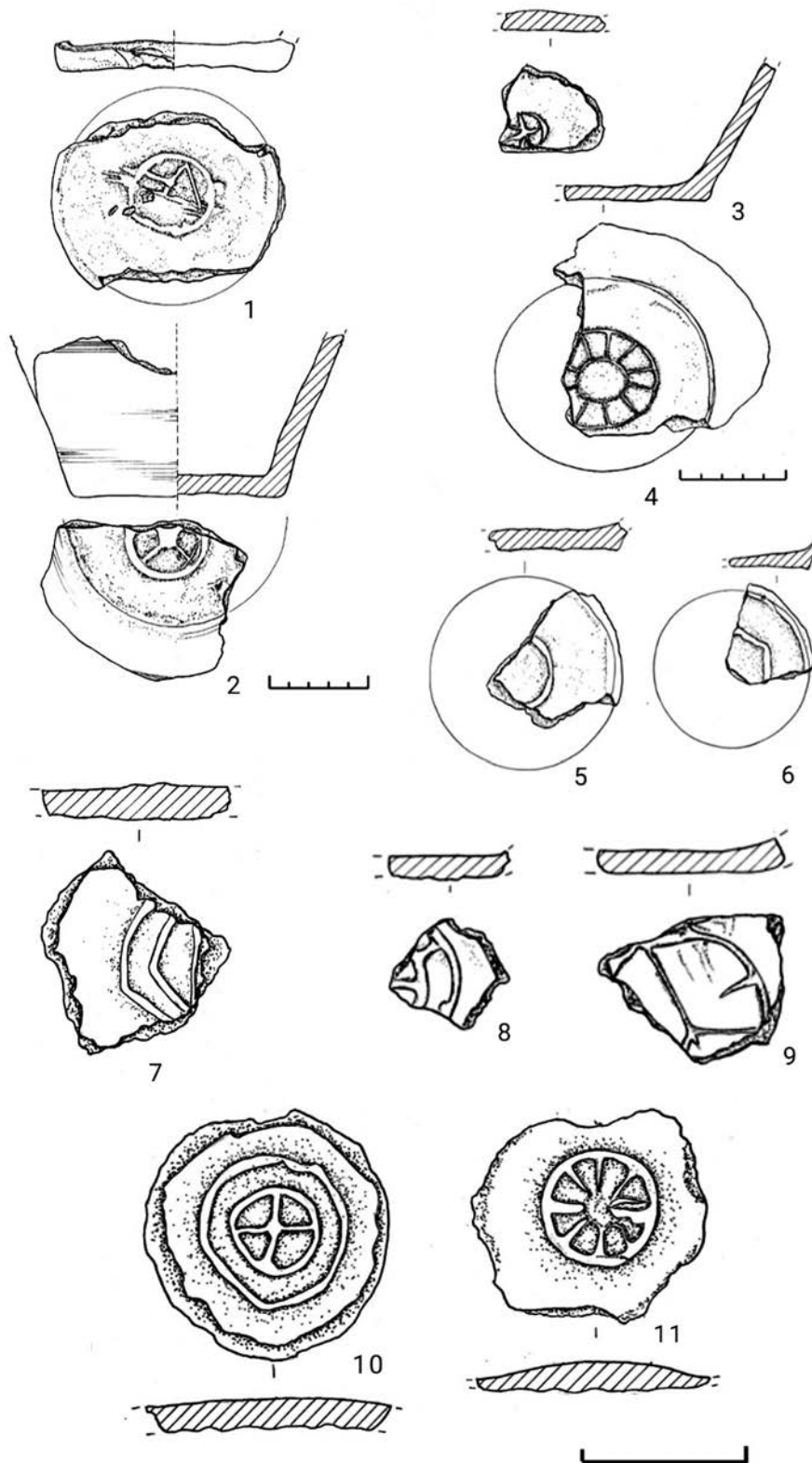

Рис. 1. Гончарні клейма: 1, 2 — об'єкт № 4; 3, 4, 5, 6 — об'єкт № 8; 7 — об'єкт № 1; 8, 9 — яма № 3; 10, 11 — культурний шар

виявлено шість фрагментів денець. На місці заглибленої частини житла (об'єкт № 4) знайдено два фрагменти сіверянського посуду, один з яких належить до типу А і на якому зображено два кола зі вписаним між ними хрестом і клеймо кола з фрагментарним рисунком усередині (схоже на вістря стріли), — їх виділено в групу Ж (рис. 1). Семантичне значення клейма типу А може залежати від культурного та релігійного контексту, в якому його використовували. В язичницькій ідеології цей знак називають «косим», або «сонячним», хрестом і часто тлумачать як символ вогню чи сонця. З проникненням християнства гончар міг використовувати цей символ як спрощений варіант хреста, що захищає від пристріту й темних сил (Рыбаков 1987, с. 168).

Об'єкт № 8 представлений фрагментарними зображеннями. Цікавим є знак 1 — кола з зіркою всередині, тип Д. Клейма з таким знаком трапляються досить рідка на території давньоруської держави. Наразі відомо два клейма із зображенням зірки в Полтаві; два — двох концентричних кіл із десятима спицями між ними, тип Б; три — кола, тип В; чотири — частини геометричної лінії (через фрагментарність, на жаль, неможливо повністю встановити рисунок). Об'єкт № 1 представлений житлом післямонгольського часу, що датують XIV ст. У верхній частині заповнення в житлі було знайдено фрагмент денця, на якому, на жаль, неможливо повністю встановити зображення (рис. 1).

Знайдені клейма у господарських ямах мають фрагментарний характер. Тип клейм

№ 9 у східній стінці об'єкта № 8 і ями № 15, що датують пізнім етапом роменської культури, початком XI ст., через фрагментарність не встановлено. Два знаки з ями № 3 XII ст. також фрагментарні, тому були віднесені до типу Ж. Також у культурному шарі знайдено клейма, які є типовими для давньоруського часу. Клеймо № 508 із зображенням двох концентричних кіл із хрестом усередині належить до типу А; під номером № 509 із двома концентричними колами з вісьмома спицями — тип В (рис. 1). Цей тип належить до «колесоподібних» знаків (табл. 1). Існує думка, що цей символ є «громовим знаком» і пов'язаний зі слов'янським богом Громовержцем (Рыбаков 1987, с. 181–182). Широки аналогії клейм типу А і Б відомі по всій території Русі (Моця, Казаков 2011, с. 82; Сагайдак 1991, с. 118–119; Сухобоков 2012, с. 206–207; Толочко 1981, с. 296–298). Усі ці знаки належать до типів, досить поширених у регіоні Дніпровського лісостепового Лівобережжя та всієї давньоруської держави.

Отже, якщо порівнювати гончарні клейма з літописної «Лтави» з іншими місцями, можна говорити, що вони представлені типовими зразками гончарства слов'яно-руського часу. Незважаючи на досить велику історіографію досліджень, наразі досі не визначено питання призначення цього атрибуту. Тлумачення на користь релігійно-символічного призначення або знаків-мітки гончарів залишаються відкритими. Аналізуючи символіку та еволюцію гончарного мистецтва, ми отримуємо

можливість краще зрозуміти та контекстуалізувати життя і творчість, який залишили ремісники у вигляді унікальних знаків на глиняних виробках. Отримані у процесі

досліджень гончарні клейма розширять джерельну базу для вивчення давньої історії Полтави й ширшого регіону Дніпровського лісостепового Лівобережжя.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Горбаненко, С. А. 2022. *Магія повсякдення давніх слов'ян. Нариси*. Київ: Академперіодика.
- Гупало, В. Д. 1985. Гончарные клейма Прикарпаття и Западной Волыни (опыт систематизации). *Советская археология*, 4, с. 236–242.
- Гупало, В. Д. 2001. Раннесредневековые гончарные клейма (к дискуссии о назначении). *Российская археология*, 1, с. 27–36.
- Кучера, М. П. 1960. Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 10, с. 118–123.
- Моця, О., Казаков, А. 2011. *Давньоруський Чернігів*. Київ.
- Пшеничний, Ю. 2014. Типологія гончарних клейм давньоруського та литовсько-польського часів із Дубна та його округи. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, 24, с. 145–152.
- Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло Древней Руси*. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Рыбаков, Б. А. 1987. *Язычество Древней Руси*. Москва: Наука.
- Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокиївський Поділ: проблеми топографії, стратиграфії, хронології*. Київ.
- Сухобоков, О. В. 2012. «Земля незнаєма»: Населення басейну Середнього Псла в X–XIII вв. Київ.
- Терський, С. В. 2006. *Лучеськ X–XV ст.* Львів.
- Толочко, П. П. 1981. Гончарное дело. В: Толочко, П. П. *Новое в археологии Киева*. Київ: Наукова думка, с. 284–300.
- Троцька, В. 2001. Таврований давньоруський посуд. *Український керамологічний журнал*, 1, с. 74–75.
- Ягодинська, М. О. 2000. Давньоруські клейма Західного Поділля. *Археологічні студії*, 1, с. 283–296.

REFERENCES

- Horbanenko, S. A. 2022. *Mahiiia povsiakdennia davnikh slov'ian. Narysy*. Kyiv: Akademperiodyka.
- Hupalo, V. D. 1985. Honcharny kleima Prykarpattia i Zakhidnoi Volyni (opyt systematyzatsii). *Sovetskaia arkheologiya*, 4, s. 236–242.
- Hupalo, V. D. 2001. Rannesrednevekovye honcharnye kleima (k diskussii o naznachenii). *Rossiiskaia arkheologiya*, 1, s. 27–36.
- Kuchera, M. P. 1960. Honcharnye kleima iz raskopok drevnego Plesneska. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 10, s. 118–123.

- Motsia, O., Kazakov, A. 2011. *Davnoruskyi Chernihiv*. Kyiv.
- Pshenychnyi, Yu. 2014. Typolohiia honcharynykh kleim davnoruskoho ta lytovsko-polskoho chasiv iz Dubna ta yoho okruhy. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 24, s. 145–152.
- Rybakov, B. A. 1948. *Remeslo Drevnei Rusi*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- Rybakov, B. A. 1987. *Iazychestvo Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.
- Sahaidak, M. A. 1991. *Davnokiiievskyi Podil: problemy topografii, stratybrafii, khronolohii*. Kyiv.
- Sukhobokov, O. V. 2012. *"Zemlia neznaema": Naseleattia baseinu Serednoho Psla v X–XIII vv.* Kyiv.
- Terskyi, S. V. 2006. *Luchesk X–XV st.* Lviv.
- Tolochko, P. P. 1981. Honcharne dilo. V: Tolochko, P. P. *Nove v arkheolohii Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka, s. 284–300.
- Trotska, V. 2001. Tavrovanyi davnoruskyi posud. *Ukrainskyi keramolohichnyi zburnal*, 1, s. 74–75.
- Yahodynska, M. O. 2000. Davnoruski kleima Zakhidnoho Podillia. *Arkheolohichni studii*, 1, s. 283–296.

NEW FINDS OF RUS' ERA STAMPS FROM POLTAVA

Danilo Zapara,

Master student

<https://orcid.org/0009-0006-0450-7150>

National University of Kyiv-Mohyla academy

Archaeological research conducted over recent decades in the city of Poltava has expanded the body of sources for studying pottery craftsmanship, both within the city and in the broader Forest-Steppe Left Bank region of the Dnipro. Among the notable Rus' period finds is pottery bearing distinctive marks on the bases, known as potter's stamps. This tradition of marking is associated with the use of a manually operated potter's wheel, which began in the 9th century, before the introduction of the fast-rotating potter's wheel.

Pottery stamps have drawn scholarly attention since the 19th century, who sought to determine their morphology, semantic purpose, and the development of a typology of the marks. The first attempts to classify potter's stamps were made by M. P. Kuchera (based on materials from the Plisnesk archaeological site) and V. D. Gupalo (based on materials from the Carpathians and Western Volhynia). Taking previous typologies and the specific features of the Poltava materials into account, a unique typology was developed, identifying seven main types of stamps based on common visual characteristics.

The 2020 excavations expanded the stamp collection in accordance with the aforementioned typology. Despite the extensive research, the precise function of the potter's stamps remains unclear. An analysis of their symbolism allows for hypotheses regarding both practical and religious-symbolic purposes. The stamps could have served as marks of craftsmen, indicators of quality, or protective talismans.

Therefore, the aim of this study was to review the new finds of potter's stamps, analyse their imagery, and determine their typological classification according to the typology that will be detailed in the main body of the work.

The acquired materials expand the source base for studying the archaeology of Poltava and the entire Dnipro Forest-Steppe Left Bank region, opening up new opportunities for analysing medieval pottery art and the cultural traditions of the region.

Keywords: Rus, pottery stamps, classification, Poltava, Dnipro Left Bank.

Матеріал надійшов 02.07.2024

